

ÜMMÜ SELEME'NİN TEFSİR RİVAYETLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Serpil BAŞAR*

ÖZET

Ümmü Seleme, tefsir ilmi ve tefsir tarihi için önemli bir isimdir. Naklettiği hadis sayısı üç yüz yetmiş sekizdir ve bu rivayetlerin tefsir ilmi için anlamı ve tefsir kaynaklarında nasıl yer aldığı konusu daha önce incelenmemiştir. Bu yüzden bu makalede, onun tefsir ilmi ve tefsir tarihi için anlamı üzerinde durulmakta ve rivayetlerinin değeri bu ilimler için niteliksel bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Ayrıca onun tefsir yaklaşımının farklı yönleri ortaya konulmakta ve sorduğu sorular aracılığı ile daha çok hangi konuları merak ettiği tespit edilmeye çalışılmaktadır. O, Kur'an ilimlerine yönelik açıklamalar yapmış, kelimeleri izah ederek ayetlerin tefsirine katkı sağlamış ve bu yönde Resulullah'tan bilgiler nakletmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ümmü Seleme, Kur'an, Tefsir, Hadis, Rivâyet

THE EVALUATION OF UMM SALAMAH'S COMMENTARIAL NARRATIONS

ABSTRACT

Umm Salamah is an important name for the exegesis and the history of exegesis. The number of hadiths that she narrated three hundred and seventy-eight and the meaning of these narrations for the commentary, and interpretation, how the subject sources has not been investigated yet. Therefore is discussed in this article that the significance of Umm Salamah for the commentary and the history of commentary and the value of her narrations for these sciences by qualificial approach. In addition, different aspects of her exegesis'approach are provided and tried to define which issues she has wondered by questions. She has explained about Qoran sciences, contributed the exegesis of verses by words-explicating. In this way has she narrated datum from The Prophet.

Key Words: Umm Salamah, Qur'an, Commentary, Hadith, Narration

* Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı İzmir İl Uzman Vâizesi, serpil-basar@hotmail.com.

GİRİŞ

Ümmü Seleme hakkında, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümünde biyografik özelliklerini ortaya koymayı amaçlayan iki ayrı yüksek lisans tezi ve bu tezlerden birinin özeti mahiyetinde bilimsel bir makale mevcuttur.¹ O, hadis ravisi olarak 378 rivayet nakletmesiyle, tefsir kaynaklarında nakledilen rivayetleri ile ve diğer eserlerdeki hakkındaki bilgiler ile bir arada düşünüldüğünde araştırmaya değer bir malumat sunmaktadır. Bu amaçla makalemizde tefsir ilmi açısından Ümmü Seleme ele alınarak, hakkında derli toplu bir malumat sunulmaya, özellikle tefsirlerde nakledilen rivayetlerinden hareketle, onun Kur'an anlayışı ve tefsir yaklaşımı tespit edilmeye çalışılacaktır.²

Adı, Hind ve Remle olarak anılmakla beraber, tam ismi Hind bt. Ebi Ümeyye b. Muğire el-Mahzumiyye'dir.³ Babası, Sehl b. el-Muğire,⁴ annesi, Atike bt. Amir b. Rebia b. Malik'tir.⁵ Aynı kabileden Abdullah b. Abdilesed b. Hilal b. Abdilllah b. Ömer b. Mahzum ile ilk evliliğini yapmıştır.⁶ Eşi ile birlikte davete icabet etmiş ve ilk müslümanlardan olmuştur.⁷ Bu evliliğinden de isimleri Ömer, Seleme, Zeynep ve Dürre olan dört çocuğu olmuştur.⁸ M. 615 yılında Habeşistan'a ilk hicret edenler arasında o ve eşi Ebu Seleme,⁹ ikinci kez

¹ Abdurrahman Ay, *Hız. Peygamber'in Hanımı Ümmü Seleme*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İstanbul 2003; Suzan Yıldırım, *Hız. Peygamber'in Hanımlarından Ümmü Seleme'nin Hayatı ve Kişiliği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Urfa 2006; Suzan Yıldırım, *Hız. Peygamber'in Hanımı Ümmü Seleme, Diyanet İlmi Dergi*, cilt, XXXXV, sayı, 2, Ankara 2009, s. 91.

² Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne, 2010 yılında sunduğumuz; *Erken Dönemde (b. I. Asır) Kadınların Kur'an Yorumuna Katkıları* başlıklı doktora tez araştırmamız esnasında, Ümmü Seleme'nin tefsir ilmi açısından rivayetleri ve tefsir yaklaşımları ile ayrıca ele alınması gerektiğini görmüştük. Bu makale, o araştırmamızda elde ettiğimiz verilerin yeniden gözden geçirilmesi ile hazırlanmıştır.

³ Ebu Abdilllah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut 1958, VIII, 86; Şehabuddin Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalani, *el-İsâbe fi Tenyizi's-Sahabe*, Mısır 1939, IV, 439.

⁴ Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, Kahire 1932, I, 429; Ebu Ömer Yusuf b. Abdilllah b. Abdilberr en-Nemeri, *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, Mısır trs., IV, 421.

⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VIII, 86. İbn Hacer, *el-İsâbe fi Tenyizi's-Sahabe*, IV, 439.

⁶ el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, I, 429; İbn Abdilberr, *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, IV, 1939; İbnü'l-Cevzi, *Sıfatü'r-Safve*, Kahire 1970, II, 40; İbn Hacer, *el-İsâbe fi Tenyizi's-Sahabe*, IV, 439.

⁷ İbn Hacer, *el-İsâbe fi Tenyizi's-Sahabe*, IV, 439.

⁸ İbn Abdilberr, *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, IV, 1939.

⁹ Muhammed b. Yesar b. İshak, *es-Sîre*, (thk. Muhammed Hamidullah), Konya 1981, s. 242; Ebu Muhammed Cemaluddin Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Beyrut 1936, II, 5.

Habeşistan'a hicret eden grubun içinde de yine eşiyile birlikte yer almıştır.¹⁰ Hicretin 4. yılında da Hz. Peygamber ile evlenmiştir.¹¹

Ömer Rıza Kehhâle, Ümmü Seleme'yi "Güzellik, olgunluk ve isabetli görüş sahibi önemli muhacir bir kadın" şeklinde tanıtmıştır.¹²

Ümmü Seleme'nin 84 yaşında vefat ettiği kabul edilmektedir.¹³ Fakat ölüm tarihi hakkında H. 59, h. 60, h. 61, h. 62 yılı gibi farklı rivayetler bulunmaktadır.¹⁴

A- ÜMMÜ SELEME ve KUR'AN

Kur'an'ın vahyinden derlenişine ve bir kitap haline getirilip çoğaltılmasına kadarki süreçte, öğrenilip, ezberlenmesi ve öğretilmesinde sahabenin rolü malumdur. Bunlar arasında Ümmü Seleme, birkaç açıdan ele alınabilir.

O, sadece okuyabilen, ancak yazı yazamayan bir hanımdır.¹⁵ Suyûtî'nin sahabeden kurraların isimlerini belirtirken onun adını da sayması önemlidir.¹⁶ Bu bilgiye ek olarak el-A'zamî, Ümmü Seleme'nin Medine'de Kur'an öğreten sahabeler arasında da ismini zikreder.¹⁷ Kur'an'ın sözlü olarak yayılışı ve sözlü olarak korunmasında şüphesiz sahabenin önemli bir rolü vardır. Onlar arasında Ümmü Seleme de Kur'an'ı ezbere bilenler arasında öğreticilik hizmetinde bulunmuştur.

Ümmü Seleme'nin kendine ait özel olarak yazdırdığı bir mushafı da vardır. Bu da şu rivayetlerden anlaşılmaktadır: Kölesi Abdullah b. Rafi, onun kendisine şöyle dediğini nakleder: "Bana bir mushaf yaz, orta namaz ayetine gelince, '*orta namaz ikindi namazı*' yaz."¹⁸ Başka bir rivayette Amr b. Meymun, babasından şöyle nakleder: "Ümmü Seleme, kendisi için bir mushaf yazan kâtibine; '*Orta namaz ikindi namazı yaz*' dedi."¹⁹ Bu rivayetlere göre, özel bir

¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, II, 40.

¹¹ İbn İshak, *es-Sıre*, s. 243; el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, I, 429.

¹² Ömer Rıza Kehhâle, *A'alâmu'n-Nisâ*, Beyrut 1982, V, 222.

¹³ İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, IV, 440; Ömer Rıza Kehhâle, *A'alâmu'n-Nisâ*, V, 227.

¹⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, IV, 440; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, II, 42.

¹⁵ el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Fittâbu'l-Buldân*, Daru'l-Mearif, Mısır 1959, s. 458; Ömer Rıza Kehhâle, *A'alâmu'n-Nisâ*, V, 227.

¹⁶ Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekir Muhammed es-Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Kahire 1951, I, 72.

¹⁷ el-A'zamî, Muhammed Mustafa, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi*, (trc. Ömer Türker, Fatih Serenli), İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 101-102.

¹⁸ Ebu Bekir Abdillâh b. Ebi Davud es-Sicistanî, *Kitâbu'l-Mesâbih*, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, Beyrut 2002, I, 377.

¹⁹ İbn Ebi Davud es-Sicistanî, *Kitâbu'l-Mesâbih*, I, 377.

mushaf sahibidir. Bunu vahiy kâtiplerine yazdırarak edinmiş, gerekli açıklamaları da bu mushafın kenarlarına yazdırmıştır. Okuma bilen birinin kendine ait özel bir Kur'an nüshası edinmiş olması doğaldır. Ayrıca Hz. Peygamber'den duyduklarını da mushafına kaydettirerek, bu şekilde nebevi tefsirin de yazı ile kaydedilmesini sağlamıştır.

Hz. Peygamber'in ibadetlerinde okuduğu sureler ile ilgili bir takım açıklamalar kaynaklarda mevcuttur. Bu konuda Ümmü Seleme şöyle der: "Resulullah, Tur Suresi'ni akşam namazında okurdu."²⁰ Yine Hz. Peygamber'in Kabe'yi tavafı esnasında da Tur Suresi'ni okuduğunu rivayet etmiştir.²¹ Başka bir rivayette kızı Zeyneb bt. Ebi Seleme, annesinin şöyle dediğini nakletmiştir: "Allah Resulü'ne şikayette bulunup; "Ben hastayım" dedim. Hz. Peygamber; "Binitli olarak insanların arkasında tavaf yap" dedi. Ben tavaf ederken Allah Resulü Beytullah'ın yanında namaz kıldırıyor ve; "Andolsun Tur'a, satır satır dizilmiş Kitab'a.." ayetlerini okuyordu."²²

Hz. Peygamber'in Kur'an okuma üslubuna da dikkat ederek, bu konuda da açıklama yapmıştır. Resulullah'ın Kur'an okuyuşu ona sorulduğunda; "O, Kur'an'ı ayet ayet bölerek okurdu." demiştir.²³ Başka bir rivayette; "Resulullah Kur'an okurken her ayette durarak okurdu. "Elhamdülillahi rabbilalemin" der ve dururdu, sonra "Errahmanirrahim" i okur, tekrar dururdu."²⁴ Ya'la b. Memlük ona Hz. Peygamber'in gece namazını ve kıraatini sorduğunda Ümmü Seleme; "Onun kıraati harf harf açık seçik anlaşılırdı." demiştir.²⁵

Bu bilgilerden hareketle Ümmü Seleme'nin Hz. Peygamber'in kendi ibadetlerinde, mescitte cemaatle ibadetler esnasında ve sonrasında ya da günlük yaşamında hangi ayet ve sureleri okuduğunu takip ettiği anlaşılmaktadır. Onun vahyin nüzülü esnasında, vahyi takip ettiğini, yazı ile kaydettirdiğini, ezberlediğini, daha sonra da öğretme hizmetinde bulunduğunu ve Resulullah'ın Kur'an ile ilişkisine ışık tutacak bilgiler aktardığını söylemek mümkündür.

²⁰ Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Buharî, *el-Câmiu's-Sabîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Tefsir, Tur Suresi, Hadis, 1, VI, 49.

²¹ Müslim b. Haccac, Ebu'l-Huseyn en-Nisaburî, *el-Câmiu's-Sabîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Hac, 42, Hadis, 258, I, 927.

²² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, VI, 290; el-Buharî, *el-Câmiu's-Sabîh*, Tefsir, Tur Suresi, Hadis, 2, VI, 49; Ebu'l-Fida İmaduddin İsmail b. Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru't-Tayyibe, Riyâd 1999, VII, 427.

²³ İbn Kesir, Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm, VIII, 250.

²⁴ Ebu İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Kıraat, 1, hadis, 2927, V, 185; Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, el-Huruf, 1, hadis, 4001, IV, 294.

²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 294.

B- ÜMMÜ SELEME ve KUR'AN İLİMLERİ

Kur'an ilimleri nesh, muhkem-müteşabih, sebab-i nüzul gibi kendi içinde disipline olmuş alanları ve çeşitli tartışmalı konuları inceler. Bu tartışmalı konulardan biri olan "besmele"nin bir ayet olup olmadığı konusunda Ümmü Seleme, rivayetleri ile hem "besmele"nin bir ayet olduğu görüşüne hem de bir ayet olmadığı şeklindeki görüşe kaynaklık etmiştir. Bu konuda onun şöyle dediği nakledilir: "Hz. Peygamber, *Fatiha Suresi*'ni okurken "besmele" (بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ) *ayrı bir ayet saydı.*"²⁶ Bunun tam tersi anlamda başka bir rivayete göre ise, yine şöyle der: "Resulullah *Fatiha*'yı okudu ve "Bismillahirrahmanirrahim, Elhamdülillahi Rabbi'l-alemin" (بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ) i bir ayet saydı."²⁷

Yine Hz. Aişe'den gelen bir rivayete göre; "Hz. Peygamber, namaza başlarken tekbir aldı, "elhamdülillahi rabbi'l-alemin" ayetini okudu."²⁸

Bu rivayetlerden hareket eden mezhep imamları konu hakkında görüş bildirmişlerdir. Şafii bu rivayete dayalı olarak şunları söyler: "Hz. Aişe'nin nakli, "besmele"nin *Fatiha*'dan bir parça olup olmadığı konusunda tek başına delil olamaz, "besmele"den hiç bahsetmemiştir. Ümmü Seleme nakli ise, bu konuda bir delildir. Besmele *Fatiha*'dan bir ayettir. Okunması farzdır."²⁹ Ebu Hanife ise, bismelenin *Fatiha*'dan bir ayet olmadığı görüşündedir. İmam Malik ise bismelenin ayet olmadığını, bu nedenle ne açıktan ne de gizli okumanın caiz olmadığını söyler.³⁰

Konu hakkında İbn Kesir, "Bu rivayet, İbn Cüreyc yolu ile İbn Ebi Müleyke'den gelir. Bu ravi zinciri zayıftır. Ancak aynı rivayeti Darekutni, Ebu Hureyre'den merfu olarak nakleder. Bu konuda benzer bir rivayet de Hz. Ali ve İbn Abbas'dan gelmiştir. Buna göre namazda "besmele"yi açıktan ya da gizli okuyanın namazı sahihtir. Görüşler birbirine yakındır."³¹ diyerek ihtilafların çok farklı olmadığını ifade etmiştir. Ümmü Seleme, rivayetleri ile hem "besmele"nin bir ayet olduğu görüşüne hem de bir ayet olmadığı şeklindeki görüşe kaynaklık etmiştir. Bu durumda Hz. Peygamber'in uygulamasının her iki yönde de olduğunu söylemekten başka çare yoktur. Hz. Aişe ise, rivayeti ile "besmele"nin bir ayet olmadığı ve gizli okunması yönündeki alimlerin görüşlerine kaynaklık

²⁶ Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer Fehrudin er-Razî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, Dâru'l-Fıkr, Beyrut 1981, I, 201; S. Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, I, 68.

²⁷ Ebu İshak Ahmed el-İmam Es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2002, I, 114.

²⁸ Razî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, I, 206.

²⁹ Razî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, I, 207.

³⁰ İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 31; Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul trs., I, 37; S. Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, I, 69.

³¹ İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 31.

etmiştir. Her ikisi de Hz. Peygamber'in en yakınındakiler olarak, gözlemlerini aktarmışlar, konu hakkındaki görüşlerin şekillenmesinde rivayetleri ile etkili olmuşlardır.

Ümmü Seleme, en son nazil olan ayet konusunda da görüş bildirmiştir. Ona göre; Al-i İmran, 3/195.³² ayet ile ilgili olarak, "Nihayet Rableri onlara icabet etti.." ayeti son nazil olan ayaettir." İbn Kesir, bu düşünceye katılmaz ve; "Bu ayet, hicret konusunda nazil olan son ayet olabilir." der.³³

Kur'an ilimlerinden biri olan vakf ve ibtida kaidesi ile ilgili olarak, Hz. Peygamber'in okuyuşu hakkında; "Nebi, Kur'an okuduğu zaman, kıraatini ayet ayet keserdi." dedikten sonra, Fatıha Suresi'nin ilk üç ayetini ayrı ayrı okuyarak örnek verir.³⁴ Ümmü Seleme, konu hakkında Hz. Peygamber'in okuyuşunun nasıl olduğunu açıkladıktan sonra, kendisi bu okuyuş şeklini Fatıha Suresi'nden örnek vererek uygulamalı bir şekilde göstermiştir. Buna göre o, sadece teorik bilgiye değil, pratik bilgiye de sahiptir ve kendisini dinleyenlere uygulamasını göstererek, konunun zihinlerde açıklığa kavuşmasını sağlamış, vakıf ve ibtida kaidesini dikkate almayan bir okumanın, manayı nasıl bozduğuna dair bir rivayet naklederek, konunun önemine dikkat çekmiş, kendinden sonraki âlimlerin görüşlerinin şekillenmesine katkıda bulunmuştur.

Nüzul sebepleri ilminde rivayetlerin çeşitliliğinden maksat; bir ayetin iniş sebebi ile ilgili olarak birden çok rivayetin nakledilmesidir. Aynı ayet ile ilgili olarak zamanı, yeri ve şahısları farklı olayların nakledilmesi durumunda yapılması gereken, olay ile ayet arasında sebep açısından bir bağın olup olmadığını tespittir. Böyle bir bağ varsa, rivayetler cem edilir. Sebep aynı, ancak diğer unsurlar farklı ise, ayetin benzer birkaç olay ile ilgili olarak nazil olduğu kabul edilir.³⁵ Bu konuya kaynaklarda geçen ve Ümmü Seleme'den gelen şu rivayetler mesned teşkil etmektedir:

Ümmü Seleme şöyle der: "Ey Allah'ın Resülü, hicret konusunda Allah'ın kadınlardan bahsettiğini duymadım." Bunun üzerine Yüce Allah, şöyle buyurdu: "Rableri dualarını kabul etti: 'Ben sizden erkek olsun, kadın olsun, iş yapanın işini boşa çıkarmam. Hicret edenlerin, memleketlerinden çıkarılanların, yolunda işkenceye uğratılanların, savaşan ve öldürülenlerin günahlarını elbette örteceğim...'" (Al-i İmran, 3/195)³⁶ Yine başka bir rivayette o şöyle der: "Ey Allah'ın Resülü, erkekleri

³² Al-i İmran, 3/195: ... فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِّنْكُمْ مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ...

³³ İbn Kesir, *Tefsîrî'l-Kur'ânî'l-Azîm*, II, 190.

³⁴ Tirmizî, *es-Sünen*, Kıraat, 1, hadis, 2927, V, 185; Bedruddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burbân fi Ulûmî'l-Kur'ân*, Kahire 1957, I, 350.

³⁵ Muhammed Abdülazim ez-Zerkanî, *Menâbilü'l-İrfân fi Ulûmî'l-Kur'ân*, Kahire trs., I, 109.

³⁶ Tirmizî, *es-Sünen*, Tefsir, Nisa Suresi, 9, hadis, 3023, V, 238; Abdurrahman b. Muhammed b. İdris b. Ebi Hâtîm, *Tefsîrî'l-Kur'ânî'l-Azîm*, (thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib), Beyrut 1999, III, 844; Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vahidî, *Esbâbu'n-Nüzfîl*, Beyrut 1991, s. 143; Razi, *et-*

zikrediyorsun ama kadınlardan bahsetmiyorsun!" Bunun üzerine Yüce Allah; *'Allah'ın sizi birbirinizden üstün kaldığı şeyleri özlemeyin..'* (Nisa, 4/32)³⁷ ayeti ile *'Doğrusu erkek ve kadın müslümanlar, erkek ve kadın müminler, boyun eğen erkekler ve kadınlar..'* (Ahzab, 33/35)³⁸ ayetlerini indirdi."³⁹ Başka bir rivayete göre Mücahid, onun Hz. Peygamber'e şöyle sorduğunu nakleder: "Erkekler savaşa katılıyor, biz katılmıyoruz, mirastan da yarı pay alıyoruz..." Bunun üzerine Nisa, 4/32. ayet nazil oldu.⁴⁰

Ahzab Suresi, 35. ayet ile ilgili olarak da benzer rivayetler gelmiştir. Ümmü Seleme ve Enise bt. Ka'b el-Ensari⁴¹ ile birlikte Hz. Peygamber'e gelerek; *"Yüce Allah, niçin Kur'an'da erkeklerden bahsediyor da kadınlardan bahsetmiyor?"* diye sordular. Bunun üzerine bu ayet nazil oldu."⁴²

Bu konuda soru soran başka bir isme İkrime'den gelen şu rivayette rastlıyoruz: *"Ümmü Umare el-Ensariyye, Resulullah'a gelerek; 'Ben her şeyi erkekler için görüyorum, kadınlar için bir şey görmüyorum' dedi. Bunun üzerine Ahzab Suresi 35. ayet nazil oldu."*⁴³ Taberi, bu soruyu soran kişinin Ümmü Umare değil, Ümmü Seleme olduğunu söyler.⁴⁴

Rivayetlere göre Ümmü Seleme, birbirine benzer içerikte ifade ettiği *"kadınlardan bahsedilmeme"* durumunu Hz. Peygamber'e ilettiğinde, Al-i İmran Suresi, 195, Nisa Suresi, 32, ve Ahzab Suresi, 35. ayetler nazil olmuştur. Bu durumun müfessirlerden kaynaklandığını söylemek yanlış olmaz. Nüzul sebebi

Tefsîru'l-Kebîr, IX, 156; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 190; Ömer Rıza Kehhâle, *A'alâmü'n-Nisâ*, V, 2243.

Al-i İmran, 3/195: ... فَاسْتَحَبَّ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَيْ لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِّنْكُمْ مِّمَّنْ ذَكَرَ أَبُو أَنَسٍ...

³⁷ Nisa, 4/32: ... وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ

³⁸ Ahzab, 33/35: ... إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَائِمِينَ وَالصَّادِقِينَ...

³⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VIII, 199; Tirmizî, *es-Sünen*, Tefsir, Nisa Suresi, 9, Hadis, 3023, V, 237; İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III, 935; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, III, 299; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 286.

⁴⁰ Tirmizî, *es-Sünen*, Tefsir, Nisa Suresi, 8, hadis, 3022, V, 237; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *el-Câmiu'l-Beyân an Tevîli Âyi'l-Kur'ân*, (thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türki), Kahire 2001, VI, 664; Vahidi, *Esbâbu'n-Nüzfâl*, s. 154.

⁴¹ Enise bt. Ka'b, Akabe beyatine katılmıştır. Uhud Savaşı'na katılan ve yara alan bir hanımdır. Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VIII, 413.

⁴² Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, VIII, 45.

⁴³ Tirmizî, *es-Sünen*, Tefsir, Ahzab Suresi, 14, hadis, 3211, V, 354; İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Esir eş-Şeybanî, *Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Riyad trs., V, 407; Ebu Abdillâh Muhammed el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Kahire 1964, XIV, 185; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI, 417.

⁴⁴ Taberî, *el-Câmiu'l-Beyân an Tevîli Âyi'l-Kur'ân*, XIX, 110.

ilminin sorunlarından biri, hangi olaydan veya sorudan sonra hangi ayetin indiğini tespitittir. Müfessirler, benzer içerikteki ayetlerin nüzul sebebini açıklamak için, bir rivayete dayanma ve bunu birden fazla ayetin iniş sebebi gibi gösterme yoluna gitmişlerdir. Bu nedenle müfessirlerin, onun bu soru sorma biçimini birden fazla ayet için nüzül sebebi olarak naklettiklerini söylemek mümkündür. Ayrıca burada, Ümmü Seleme'nin kadınlar ile ilgili konuların ayetlerde geçmediğini fark ederek, konunun ayet çerçevesinde açıklanmasını istemesi söz konusudur. Bu onun, kendi kişisel kanaati olabileceği gibi, yanına soru sormak için gelen diğer hanımların dile getirdikleri bir düşünce de olabilir veya rivayetlerde görüldüğü gibi birkaç kadın ile birlikte kendisi konuyu Hz. Peygamber'e iletmış olabilir. Bu ihtimal kabul edilirse o, hanımların kendi aralarındaki meraklarını Resulullah'a iletmış demektir. Ancak, onun bizzat kendisinin de bu durumu farketmiş olması da muhtemeldir. Ümmü Seleme, bu şekilde vahyin içinde kadının yerini anlamaya yönelik bir çaba içindedir. O ana kadar inen ayetlerde, kadınlardan açıkça bahseden bir ifade duymamış, bu konuyu merak etmiş ve Hz. Peygamber'e de ifade etmeyi gerekli görmüştür. O, bu anlamda vahiy sürecinde özel olarak muhatap alınan biridir.

Bu konuda başka bir rivayet şöyledir: İbn Ebi Şeybe, Ümmü Seleme'den şöyle nakleder: "Ben Hz. Peygamber'e; *Erkeklerin Kur'an'da adı geçiyor, kadınların adı geçmiyor*' dedim. O günden sonra dediklerimi unutmuştum, aklımda bir şey kalmamıştı. Ancak birgün Resulullah'ın minberden seslenişi beni korkuttu. Ben o esnada saçımı örüyordum. Sonra evimdeki bir odaya çekildim ve kulağımla duvarın ötesini dinledim. Resulullah: *Ey insanlar, Allah Teala bıyırıyor kız; Doğrusu müslüman erkeklerle, müslüman kadınlar...*' (Ahzab Suresi, 35) ayetini sonuna kadar okudu."⁴⁵

Ümmü Seleme, Hz. Peygamber'in hanımlarının konumunu bu rivayette açıkça dile getirmektedir. Onların evleri mescid ile bitişik olduğu için, vahiy yakından takip ediyorlardı. Ayrıca, sorularını Hz. Peygamber'e rahat bir şekilde iletiyorlardı. Ancak her zaman sordukları sorular için cevap beklemedikleri de bu rivayetten anlaşılmaktadır. O, söylediği sözü neredeyse unuttuğunu ifade etmektedir. Ayrıca, kendi sözüne cemaatin huzurunda cevap verilmesinden duyduğu korkuyu da dile getirmiştir. Çünkü, sorduğu sorunun Allah Teala tarafından ciddiye alındığına ve cevaplandırıldığına şahit olmuştur.

Kur'an ilimlerinden biri olan Müteşabihu'l-Kur'an konusuna örnek teşkil eden Taha Suresi, 5. ayet ⁴⁶ ile ilgili olarak Ümmü Seleme'nin şöyle dediği nakledilir: "*Rabman arşa istiva etti*" ayetinde istivanın keyfiyeti düşünülemez,

⁴⁵ İbn Kesir, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, VI, 417.

⁴⁶ Taha, 20/5: الرَّحْمٰنُ عَلٰی الْعَرْشِ اسْتَوٰى

istiva meçhul değildir, bunun ikrarı vacip, inkârı küfürdür.”⁴⁷ Bu rivayete göre o, müteşabih konusundan haberdardır. Hatta müteşabihlerin olduğu gibi kabul edilmesi yönünde kanaat bildirmişti. Bu görüşü ile müteşabihlerin tevil edilmemesi yönünde kanaat bildiren selef ekolüne de kaynaklık ettiği de söylenebilir.⁴⁸

Kur’an’da neshin olup olmadığı, tartışmalı konulardan biridir. Konu ile ilgili rivayetlere bakıldığında, Ahzab Suresi, 52.⁴⁹ ve 51. ayet⁵⁰ hakkında Hz. Aişe şöyle der: “Hz. Peygamber, vefat etmeden önce, Allah Teala diğer kadınlarla evlenmeyi ona helal kılmıştır.”⁵¹ Hz. Aişe, 52. ayetin önce, 51. ayetin daha sonra nazil olarak ayetin hükmünü neshettiğini ifade etmektedir. En son hükmü geçerli olan 51. ayet olduğu için, ona göre Hz. Peygamber’e diğer kadınlarla evlenmek helal kılınmıştır. Benzer bir rivayet Ümmü Seleme’den de gelmektedir. O şöyle der: “Hz. Peygamber, vefat etmeden önce, Allah Teala ona haram olanlar müstesna olacak şekilde kadınlardan dilediği ile evlenmesini kendisine helal kılmıştı.”⁵² Bu rivayet de Hz. Aişe’nin görüşünü desteklemektedir. İbn Kesir bu rivayetleri değerlendirirken; “İşte ‘Allah Teala’nın onlardan istediğini bırakabilir, istediğini alabilirsin’ kavlinin anlamı budur. Böylece Ümmü Seleme, bir önce okunan ayetin daha sonraki ayeti neshettiğini belirtmiştir.” der.⁵³

Ümmü Seleme’nin daha sonra nesh ile ilgili bu ayetleri, “nasih-mensuh” kalıbı çerçevesinde ele aldığı açıkça görülmektedir. Buna göre bazı ayetlerin hükmü devam ediyorken daha sonra nazil olan bir ayet, daha önceki ayetin uygulamasını yürürlükten kaldırmaktadır. Ancak, hükmü mensuh olan ayetlerin metinlerinin de mensuh olduğu şeklinde bir açıklamada bulunmadıkları rivayetlerinden anlaşılmaktadır. Mensuh olan ayet, Kur’an metni içinde mevcuttur ve hükmü o dönem için uygulanmamıştır.

Bu bölümde elde ettiğimiz verilere göre ilk asırda sistemli bir şekilde Kur’an ilimlerinden bahsedilemese de bu ilimlerin temel tartışma konularına

⁴⁷ Sa’lebi, *el-Kasf ve'l-Beyân*, IV, 239; Süleyman Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara 1974, s. 135-136.

⁴⁸ Ahmet Saim Kılavuz, *İslam Akaidi ve Kelama Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1985, s. 299.

⁴⁹ Ahzab, 33/52: لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدِ وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ إِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ وَكَانَ اللَّهُ عَلَى شَيْءٍ رَئِيماً

⁵⁰ Ahzab, 33/51: تُرْجِي مَنْ نَشَاءُ مِنْهُنَّ وَتُؤْوِي إِلَيْكَ مَنْ نَشَاءُ وَمَنْ ابْتِغَيْتَ مِنَ عَزَلَتِ بِمَنْ عَزَلْتَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكَ ذَلِكَ أَدْنَىٰ: وَأَنْ تَقَرَّ أَعْيُنُهُنَّ وَلَا يَحْزَنَ وَيَرْضَيْنَ بِمَا آتَيْنَهُنَّ كُلُّهُنَّ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَلِيمًا

⁵¹ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, VI, 447.

⁵² İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, VI, 447.

⁵³ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, VI, 447.

dahil edilebilecek nakil ve açıklamalar mevcuttur. Ümmü Seleme, “vakıf ve ibtida”dan haberdardır. Hz. Peygamber’in Kur’an okuyuşundan örnek verebilecek kadar da ondan Kur’an dinlemiştir. Nüzul sebebi ilminin dayandığı rivayetlerden bir kısmı ondan gelmiştir. Bu nedenle o, nüzul sürecinde aktiftir. Yaptığı “istiva” yorumu ile kelimelerin ekollerine kaynaklık etmekte, ayrıca açıklamalarında sonraki devir ulemanın “nasih-mensuh” formuna dahil ettikleri rivayetlere de rastlanmaktadır. Bu sebeplerle, Kur’an ilimlerine yönelik katkıları vardır denilebilir.

ÜMMÜ SELEME ve TEFSİR RİVAYETLERİ

1- Ayetin Tefsiri İle İlgili Rivayetleri

Bir ayetin tefsirinde sahabenin nakilleri ve kendi görüşleri, nebevi tefsirden sonra başvurulacak ikinci kaynaktır. Sahabe, yaptığı nakillerle, nüzul ortamını aktarmaları ile ayetin manasının açıklığa kavuşmasında ve doğru anlaşılmasında önemli bir işlev görmektedir. Ümmü Seleme’nin nakilleri de bu anlamda ayetlerin tefsirlerinde yorumcular tarafından nakledilen bir kaynak olmuştur. Bu konuda sunacağımız örnekler konuyu aydınlatacaktır.

Kur’an, Hz. Peygamber’in aile halkına “ehl-i beyt” demektir. Ahzab Suresi 32-33. ayetler, Ümmü Seleme’nin evinde iken nazil olmuştur. “... *Ey ev halkı, Allah kesinlikle sizden kötülüğü gidermek ve sizden kötülüğü gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor.*” mealindeki 33.⁵⁴ ayet hakkında ondan bu yönde açıklamalar geldiğini görmekteyiz. O şöyle der: “*Ey ehl-i beyt, Allah sizden kiri giderip, sizi tertemiz kılmak ister*” ayeti evimde nazil oldu. Hz. Peygamber, Fatma, Hasan ve Hüseyin’i çağırdı, onları abası altına aldı, Hz. Ali geride idi. Ben de odada namaz kılıyordum. Bu ayet indi, sonra şöyle dedi: ‘*Allahım, bunlar ehl-i beytimdir, onlardan kiri gider, tertemiz kıl*’ Ben de, ‘*Ey Allah’ın Resulü, ben de onlardan mıyım?*’ dedim. O; ‘*Senin yerin ayırdır, sen de hayırlısın*’ dedi.”⁵⁵

Bu rivayete göre, Hz. Ali ve kendisi ehl-i beytten değildir. Ayrıca Ümmü Seleme söz konusu ayetin kendi evinde nazil olduğunu söyleyerek, Hz. Peygamber’in hanımlarının vahiy sürecinde ayetlerin nüzulüne ne kadar yakından şahit olduklarını ortaya koymaktadır. Bu nedenle de o, ayetin nüzulünden sonra Hz. Peygamber’in ayeti nasıl anladığını ortaya koyan açıklamalarını yakından duyabilmiş ve aktarabilmiştir. Bu sayede Hz. Peygamber’in ayeti nasıl yorumladığı bilgisine de ulaşılmaktadır.

⁵⁴ Ahzab, 33/33: ... إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا ...

⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, VI, 292; Taberî, el-Camii’l-Beyan an Te’vili Âyi’l-Kur’an, XIX, 103; Kurtubî, el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’an, XIV, 183.

Bu konuda verebileceğimiz başka bir örnek; Bakara Suresi, 156. ayet⁵⁶ ile ilgili olarak yine ondan gelen bir rivayettir. Bu rivayete göre Hz. Peygamber: “Başınıza bir musibet geldiğinde...” ayeti ile ilgili olarak şöyle demiştir: “Herhangi bir müslümana bir musibet gelip çattı mı, o da Aziz ve Celil olan Allah’ın kendisine emrettiği şekilde; *Muhakkak biz Allah’a aidiz, şüphesiz biz ona döneceğiz, Allahım bu musibetin ecirini bana ver, onun yerine bana ondan daha hayırlısını ihsan buyur.*” diyecek olursa, mutlaka Allah da ona ondan daha hayırlısını verir.”⁵⁷

Ayete açıklama getiren başka bir rivayet; hayız ile ilgilidir. Bu konuda Bakara Suresi, 26. ayette⁵⁸ bahsedilen “Allah, haya etmez, çekinmez.” ifadesi ile ilgili olarak Ümmü Seleme, şöyle nakleder: “Ümmü Süleym,⁵⁹ Hz. Peygamber’in yanına gelip; *‘Ey Allah’ın Resulü, muhakkak Allah, haktan çekinmez (haya etmez) dedi ve hayız hakkındaki sorularımı sordu.*”⁶⁰ Ümmü Süleym, Yüce Allah’ın haya etmeyeceğini ifade ettikten sonra, kendine özel bir konuda Hz. Peygamber’e soru sormaktan çekinmeyeceğini ifade etmiştir. Bu örnekte bir hanımın, ilgili ayette ifade edilen ahlak özelliğini anladığını, kendi dinini öğrenirken de bu ahlaki özelliğin gerektirdiği şekilde davranarak, hayız hükümlerini uygulamak üzere öğrenmeye çalıştığını görmekteyiz. Ümmü Seleme de olayı naklederek, konuyu kadınlar açısından ortaya koymuştur.

Bakara Suresi, 30. ayette⁶¹ bahsedilen “yeryüzünde halife kılmak” ifadesi ile ilgili olarak o, Hz. Peygamber’den şöyle nakleder: “*Gerçek şu ki, başınıza bir takım emirler tayin edilecektir. Sizler onların bir takım işlerini şeriate uygun göreceksiniz. Bir takım işlerini ise uygun görmeyeceksiniz. Uygun olmayanları boş görmeyen bunlardan uzak olur, bunlara karşı çıkan kurtulur.*” Ashabtan bazıları şöyle sordu: “*Ey Allah’ın*

⁵⁶ Bakara, 2/ 156: الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ

⁵⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, VIII, 87; Müslim, *el-Câmin’-s-Sahîb*, Cenâiz, 2, hadis, 3-4, I, 631-632; İbn Mâce, *Sünen*, Cenâiz, 55, Hadis, 1598, I, 509; Razi, *et-Tefsîrü’l-Kebîr*, IV, 171; Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmî’l-Kur’an*, II, 177; İbn Kesir, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-Azîm*, I, 468.

⁵⁸ Bakara, 2/26: إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا...

⁵⁹ Ümmü Süleym bt. Milhan, Enes b. Malik’in annesi, Ebu Talha el-Ensari’nin hanımıdır. Hz. Peygamber’in evine gidip ziyaret ettiği hanımlardan biridir. Oğlu Enes’i onun hizmetine vermiştir. Huneyn Savaşı’na katılmıştır. Ümmü Haram bt. Milhan onun kız kardeşidir. Aynı konu Enes b. Malik’in annesi Ümmü Süleym’in de hac yolculuğuna Hz. Peygamber ile birlikte çıkmayı çok istemesine rağmen binak bulunmadığı için gelememesi üzerine de yaşanmıştır. Hz. Peygamber ona da: “*O halde Ramazan’da bir umre yap. Bu ayda yapılacak umre, benimle birlikte yapılan bir hac karşılığındadır.*” buyurmuştur. Ebu Hureyre, Enes b. Malik ve Zeyd b. Sabit ondan nakillerde bulunmuştur. (İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, VIII, 425; İbn Abdülber, *el-İstîâb fi Ma’rifeti’l-Ashâb* IV, 427.)

⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *e-Müsned*, VI, 292; Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmî’l-Kur’an*, I, 242.

⁶¹ Bakara, 2/30: وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ

Resulü, bu yöneticiler ile savaşmayalım mı?” Hz. Peygamber; “*Namaz kaldıkları sürece hayır*” buyurdu.”⁶² Ümmü Seleme, idarenin ve idarecinin nasıl olması gerektiği konularına dikkat çeken bir rivayeti nakletmiştir. Buna göre Hz. Peygamber ile sohbet ortamında bulunan müslümanlar, başlarına geçen yöneticilere nasıl davranmaları gerektiği konusunda bilgi almaktadırlar.

Ümmü Seleme, bu bölümde aktardığımız rivayetlerde ilgili konularda nakilde bulunarak ayetin tefsirine bir katkı sağlamaktadır. Yaptığı nakiller ise; ehl-i beyt, dua, hayz, idare ve idareci konularındadır. Bu nakiller, Hz. Peygamber’in ayeti nasıl açıkladığını, uygulama içeren bir konu ise, nasıl uygulayacaklarını anlattığını, hanımların gelip O’na nasıl soru sorduklarını, sahabeinin ayeti anlamak üzere Resulullah’a sorular sorduklarını ortaya koymaktadır. Bu nedenle o, hem vahiy sürecini gözleyen, hem de duyduklarını, gördüklerini nakledendir.

2- Ayet İçindeki Müphemleri Açıklaması

Tefsirde kelime açıklamalarına yönelmek, bütün içerisinde önce parçanın anlaşılması yaklaşımıdır. Ayetin anlaşılmasında bütününl anlaşılması için, parçalarının doğru anlaşılması önemlidir. Sahabe tefsirinin büyük bir kısmının kelime açıklamaları şeklinde geliştiği de malumdur.

Bakara Suresi, 238. ayette⁶³ “Orta namaz” (وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى) hakkında görüş bildiren sahabe içerisinde Hz. Aişe; “Bu namaz ikindi namazıdır.”⁶⁴, “Biz onu Resulullah zamanında harfi harfine böyle okuyorduk.” demiştir.⁶⁵ İbn Kesir konu hakkında şöyle der: “Bazı rivayetlere göre, Hz. Aişe, İbn Ömer ve Ebu Said, bu namazın öğle namazı olduğunu söyler. Başka rivayetlere göre, Hz. Hafsa, Ümmü Seleme, Ümmü Habibe⁶⁶ bu namazın ikindi namazı olduğunu söyler.”⁶⁷

⁶² Müslim, *el-Câmiu’s-Sabîl*, İmare, 15, hadis, 62, II, 1480; Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmî’l-Kur’an*, I, 272.

⁶³ Bakara, 2/238: حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ

⁶⁴ Razi, *et-Tefsîru’l-Kebîr*, VI, 162.

⁶⁵ Taberî, *el-Câmiu’l-Beyan an Te’vîli Âyi’l-Kur’an*, IV, 347.

⁶⁶ Ümmü Habibe, Ebu Süfyan’ın kızı ve Hz. Peygamber’in hanımlarından biridir. Remle olarak da bilinir. Eşi Ubeydullah b. Cahş ile birlikte müslüman olur. Habeşistan’a hicret eder, eşi Hıristiyan olunca ondan ayrılır. Daha sonra Hz. Peygamber ile evlenir. Ondandır rivayet eden Safiyye bt. Şeybe ve Zeyneb bt. Ebi Seleme de Ümmü Habibe’den hadis rivayet eden hanımlardan biridir. H. 59 yılında vefat etmiştir. (İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, VIII, 96; Hafız Şemseddin Muhammed b. Osman ez-Zehabî, *Tecridü Esmâi’s-Sahâbe*, Dâru’l-Meârif, Beyrut trs., II, 316.)

⁶⁷ Tirmizî, *es-Sünen*, Tefsir, Bakara Suresi, 29, hadis, 2986, V, 217; İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, VI, 653.

Ümmü Seleme'nin kelime açıklaması yaptığı ve bir tercihte bulunduğu anlaşılmalıdır. Ancak, ayrıntılı kelime tahlili yerine icmali mananın açıklanmasını tercih etmiş görünmektedir.

3- Ayetle İlgili Fıkḥî Açıklamaları

Yüce Allah'ın müminlerden yapılmasını istediği ya da istemediği filleri niteleyen “farz, vacib, mübah, haram ve helal” hükümlerinden bahsedenler arasında Ümmü Seleme de vardır. Bu nedenle de o, dini hükümler hakkında açıklama yapan, sorulara cevap üreten bir konumdadır.

Nur Suresi, 31. ayette⁶⁸ bahsedilen mahremlik hükümleri ile ilgili olarak o şöyle der: “Kadınlar ancak mahremlerine gösterebilecekleri zinetlerini kölelerine de gösterebilirler.”⁶⁹ Burada muhtemelen, kadınların kölelerinin yanında da zinetlerini açıkta bırakabilecekleri konusu kendisine sorulmuş, o da ayetle açıkça bildirilen hükmü, tekrar açıklamıştır. Verdiği cevapta “helal-mübah” ifadesi yer almasa da onun bu hükmü kastettiği anlaşılmalıdır.

Ümmü Seleme, daha önce de bahsettiğimiz gibi, Hz. Peygamber'in evlilikleri konusunda; “Resulullah, vefat etmeden önce, Allah Teala, ona haram olanlar müstesna olacak şekilde kadınlardan dilediği ile evlenmesini kendisine helal kılmıştı.” demiştir. Müfessir İbn Kesir, bu açıklamalara dayanarak; “İşte Allah Teala'nın “...onlardan istediğini bırakabilir, istediğini alabilirsiniz” kavlinin anlamı budur.” der.⁷⁰ O, Hz. Peygamber'in evlenebileceği kadınlar hakkında açıklama yaparken, helal ifadesini kullanmış ve İbn Kesir'e delil oluşturmuştur.

Ümmü Muhammed bt. Yezid,⁷¹ Ümmü Seleme'den rivayetlerde bulunan bir hanımdır. Nur Suresi, 31. ayet ile ilgili olarak ona şöyle sorar: “Kadınlar hangi giysiler ile namaz kılarlar?” Ümmü Seleme şöyle der: “Onlar, başörtüsü ve etek ile namaz kılarlar.”⁷² Başka bir rivayete göre Ümmü Seleme'ye; “Kadın hangi elbise ile namaz kılar?” diye sorduklarında o şu cevabı verdi: “Kadın dış gömlekle ile ayaklarının üst taraflarını örten başörtüsü içinde namaz kılar.”⁷³ Ebu Davud'un,

⁶⁸ Nur, 24/31: ...إِلَّا... وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا...

⁶⁹ Razi, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, XXIII, 207.

⁷⁰ İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ânü'l-Azîm*, VI, 447.

⁷¹ Ümmü Haram künyesi ile de bilinir. Ümmü Seleme'den rivayette bulunmuştur. Kendisinden de oğlu Muhammed b. Yezid rivayette bulunmuştur. Enes b. Malik'in teyzesidir. Hz. Peygamber'in evine gidip ziyaret ettiği bir hanımdır. H. 27 yılında ilk deniz şehidi olarak Kıbrıs'ta vefat eder. (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VIII, 476; Ömer Rıza Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ*, V, 30)

⁷² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VIII, 476.

⁷³ Kurtubî, *el-Câmi' li Abkâmi'l-Kur'an*, VII, 183.

Abdurrahman b. Abdillâh b. Dinar'dan ve Muhammed b. Zeyd'in annesinden nakline göre Ümmü Seleme bunu Resulullah'a sorarak öğrenmiştir.⁷⁴

Talak Suresi, 4. ayet⁷⁵ ile ilgili olarak "Gebe kadının iddeti" hakkında Ebu Seleme şöyle der: "Ebu Hureyre ile oturuyorken, İbn Abbas'a bir adam geldi ve; *Kocasının ölümünden kırk gece sonra doğum yapan kadının durumu hakkında bana fetva ver*' dedi. O, *İki sürenin sonuncusu*' deyince ben, *'Gebe kadınları iddeti, yüklerini bırakmalarıdır'* ayetini okudum. Ebu Hureyre de, *'Ben de Ebu Seleme ile aynı görüşteyim'* dedi. İbn Abbas, kölesi Küreyb'i Ümmü Seleme'ye gönderip bunu sordurdu. O, "Sübey'a'nın kocası, o hamile iken öldürüldü. Kırk gece sonra doğum yaptı. Sonra Resulullah onun başkası ile olan sözünü kesti ve nikâhını kıydı." dedi.⁷⁶ Böylece, sahabe bir hanım olan Sübey'a olayından hareketle cevap vermiştir. Buna göre; "gebe kadının doğum yapması ile iddeti sona erer" demek istemiştir.

Ayette bahsedilen hükümlerin dışında, gelişen hayat şartlarına bağlı olarak, meydana gelen meselelere çözüm oluşturmak üzere yeni açıklamalar yapılması, hayati bir ihtiyaçtır. Ümmü Seleme'yi bu ihtiyacı gidermek üzere görüş bildiren ve içtihad yapan bir hanım olarak görmekteyiz.

Ümmü Seleme, süt emzirme hükümleri ile ilgili olarak; "İnsanlar ancak iki yıllık bir emzirme müddetince aynı süt anneden emerse, o zaman süt haramlığı gerçekleşir."⁷⁷ görüşüne sahiptir. Hz. Aişe ise, süt haramlığını sağlayan emme miktarının en az üç kez olması gerektiğini ifade ederek, ayetin kapsamında bir haramlık ölçüsü koymuştur. Ümmü Seleme, süt haramlığı için aynı süt anneden daha uzun müddet süt emmeye ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. Onun Bakara Suresi, 233. ayette⁷⁸ emzirme süresi olarak bahsedilen iki yıllık müddet çerçevesinde konuyu düşünmüş olması mümkündür. Ümmü Seleme, bir çocuğun toplam süt emme müddeti ne kadar ise, süt haramlığı için de aynı süreyi gerekli görmüştür.

Başka bir örnekte Ahzab Suresi, 6. ayet⁷⁹ hakkında Ümeyme, Ümmü Seleme'den şöyle nakleder: "Bir kadın bana *"Anne"* dedi, ben ona; *"Ben erkeklerin annesiyim, kadınların annesi değil!"* dedim."⁸⁰ Ayette kastedilenin "evlenme

⁷⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'an*, VII, 183.

⁷⁵ Talak, 65/4: ... وَأُولَاتِ الْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ ...

⁷⁶ el-Buhârî, *el-Câmi' s-Sabîh*, Tefsir, Talak Suresi, 2, Hadis, 1, VI, 67; İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm*, VIII, 150.

⁷⁷ İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm*, I, 233.

⁷⁸ Bakara, 2/233: ... وَالْوَالِدَاتُ يُرْضَعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنْفِقَ الرِّضَاعَةَ ...

⁷⁹ Ahzab, 33/6: ... النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ ...

⁸⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VIII, 200.

haramlığı” olduğu onun açıklamalarından anlaşılmaktadır. Bu şekilde açıklama yaparak, hanımlar arasında bu konunun yanlış anlaşılmasına da engel olmuştur.

Ayet üzerindeki yanlış anlaşılmaları engellemek için, ayet ve ilgili konular hakkında bir malumât sahibi olmak gereklidir. Ümmü Seleme, bu özelliğe sahip biri olarak üzerine düşeni yapmış ve karşılaştığı yanlış anlaşılmaları gidermiş, yeri geldiğinde fıkıh konularında da görüş bildirmiştir.

4- Ümmü Seleme'nin Sorduğu Sorular

İnsan, fitri olarak soru sormaya meyillidir. Olayları, olayların arkasındaki sebepleri, onların nasıl ve niçin meydana geldiğini merak eder, araştırmaya ve öğrenmeye çalışır. Hem kendine hem de başkasına sorar, soruşturur, sora sora yetişir. İşte bu merak duygusu ve soru sorma özelliği ile insan, diğer varlıklara göre özel ve üstün bir konumdadır.⁸¹ Sahabe'nin de bu yöntemi kullandığı ve Hz. Peygamber'e sorular sorarak ayetleri anlamlandırmaya çalıştıkları malumdur. Ümmü Seleme'nin sorduğu sorular da ilgili ayetin tefsiri için bir kaynak konumundadır.

Ümmü Seleme, Nur Suresi, 31. ayet ile ilgili olarak şöyle der: “Ben ve Meymune Resulullah'ın yanında olduğumuz bir sırada İbn Ümmi Mektum yanımıza geldi.. Peygamber bize, “Siz ikiniz o geldiği için örtünün” buyurdu. Bunun üzerine ben, “Ey Allah'ın Resülü, o bir ama değil mi? Bizi görmüyor ki” diye sordum. Bunun üzerine Resulullah; “Ama siz ikiniz kör değilsiniz” dedi.”⁸² Ümmü Seleme ve Meymune, örtünme emrinin gözleri görmeyen birinin yanında da geçerli olduğunu yaşadıkları bu olay sonucunda farkettilerini ifade etmektedirler.

Başka bir rivayette Ümmü Seleme'nin şöyle dediği nakledilir: “Allah Resülü'nü şöyle derken işittim; “Ümmetim içinde kötülükler açıkça ortaya çıktığı zaman, Allah Teala katından hepsine birden azab gelir.” Ben; “Onların içinde salih insanlar yok mudur?” dedim. O, “Evet, vardır” buyurdu. Ben; “O halde onlara bunu nasıl yapar?” diye sordum. Resulullah; “İnsanların başına gelen onların da başına gelir, sonra onlar Allah'tan bir bağışlanma ve hoşnutluğa ulaşırlar.”⁸³ O, kıyamete yakın bir zamanda kötülük çoğaldığında azabın geleceğini öğrenince, salih olanların durumunu merak etmiştir. Bu soru, Allah'ın inancılı ve emre itaat eden müminlere karşı muamelesini meraktan kaynaklanmıştır.

⁸¹ Alican Dağdeviren, *Kur'an'da Sorular ve Cevaplar*, Işık Akademi Yayınları, İstanbul 2010, s. 15.

⁸² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 296; Razi, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, XXIII, 205.

⁸³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 304.

Yine haşr anında kadınların ve erkeklerin durumunu da merak ettiği görülmektedir. Tekvir Suresi, 10. ayetinde⁸⁴; “Defterler açılır...” ifadesi ile ilgili olarak Hz. Peygamber, “İnsanlar yalnızca, çıplak haşredilirler.” dediğinde, Ümmü Seleme ona; “Peki kadınlar ne olacak?” diye sordu. Hz. Peygamber; “Ey Ümmü Seleme, meşguliyetleri kadınlardaki her şeyi unutturur.” buyurdu. Ümmü Seleme, “Meşguliyetleri nedir?” diye sorunca, Hz. Peygamber; “Defterlerin açılmasıdır, orada zerre kadar da olsa, bardal tanesi kadar da olsa her şey yazılıdır.” dedi.⁸⁵

Vakıa Suresi, 22-23. ayet⁸⁶ hakkında Ümmü Seleme'nin şöyle dediği nakledilir: “Ey Allah'ın Resulü, bana Allah Teala'nın, “iri gözlü huriler” sözü hakkında bilgi ver” dedim. Resulullah; (حُورٌ) hur kelimesi beyaz demektir. Ayn kelimesi ise gözü büyük, kaşları şahin kanadı gibi siyah demektir.” Ben, “Allah Teala'nın; ‘Saklı inci misali’ nedir?” dedim. Peygamber; “Onların parlaklıkları, hiçbir elin değmediği sedef içindeki inci parlaklığındadır.” dedi. Ben; “Orada huyları güzel, yüzleri güzel kadınlar vardır” (Rahman, 55/70)⁸⁷ sözü hakkında ne dersin?” diye sordum. Buyurdu ki; “Ahlakı iyi, yüzleri güzel” dedi. “Sanki onlar saklı bir yumurta gibidirler” (Saffat, 37/49)⁸⁸ sözünü bana açıklar mısın?” dedim. Peygamber; “Yumurtanın içinde kabuktan sonra gördüğün zar inceliginde bir inceliğe sahiptirler” dedi. Ben, “Dünya kadınları mı değerlidir yoksa şahin gözlü huriler mi?” diye sordum. “Dünya kadınları hurilerden daha değerlidir, tıpkı elbisenin dış yüzeyinin iç yüzünden daha değerli oluşu gibi” dedi. “Neden?” diye sordum. “Namazları, oruçları Allah'a ibadet etmelerinden dolayı Allah, onların yüzlerine nur, bedenlerine ipek giydirmiştir. Renkleri bembeyaz, elbiseleri yemyeşil, süsleri sapsarıdır. Buhurdanlıkları inciden, tarakları altındandır. Onlar şöyle derler: “Biz ölümsüzleriz, katiyen ölmeyeceğiz, müjdeler olsun bizim kendilerine, onların da bize ait olduğu kişilere!” Ben; “Ey Allah'ın Resulü, bizden bir kadın iki, üç, ve dört erkekle evleniyor, sonra ölüp cennete gider ve eşleri de cennete giderse, hangileri onun eşi olacaktır?” diye sordum. Peygamber; “Ey Ümmü Seleme, onlar kendilerini muhayyer bırakırlar, kocalarından ahlakı en güzel olanı seçerler ve derler ki, “Ey Rabbimiz, bunun ahlakı çok güzeldir, onu benim ile evlendir” Ey Ümmü Seleme, güzel ahlak dünya ve ahiretin hayırındır.” dedi.⁸⁹ Ümmü Seleme'nin Vakıa Suresi, 37. ayette⁹⁰ geçen “uruben etrâbâ”⁹¹ ifadesini de bu şekilde sorduğu nakledilir.⁹²

⁸⁴ Tekvir, 81/10: وَإِذَا الصُّحُفُ نُزِّلَتْ

⁸⁵ Sa'lebî, *el-Kaşf ve'l-Beyan*, X, 140.

⁸⁶ Vakıa, 56/22-23: وَحُورٌ عِينٌ كَأَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ

⁸⁷ Rahman, 55/70: فَيُؤْنَسُ خَيْرَاتٍ حِسَانٍ

⁸⁸ Saffat, 37/49: كَأَنَّهِنَّ بَيْضٌ مَّكْنُونٌ

⁸⁹ İbn Kesir, *Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII, 14.

Ümmü Seleme, ilgili ayetlerden yola çıkarak, cenneti ve orada olanları kısa sorular ile anlamaya çalışmıştır. Soruları içerisinde “niçin” sorusunun da olması, sebep bağlantısına da önem verdiğini, anladıkları arasında muhakeme yaptığını göstermektedir. Ayrıca, onun kadınların cennetteki durumunu da özel olarak merak ettiği anlaşılmaktadır. O, cennetteki hayatı, oradaki nimetleri ve özel olarak kadının eşi ile olan durumunu merak etmiş ve bu konuda tercihin kadına bırakılacağını, ama güzel ahlakın belirleyici olacağını öğrenmiştir.

Onun soruları; “kadının örtünmesi ve hükümleri”, “salihlerin kötülükler çoğaldığındaki durumu”, “haşır anında kadının durumu” ve “cennette hurilerin kim oldukları, orada kadının hangi eşi ile evleneceği” konularındadır. Buna göre onun hem dünya hem ahirete yönelik konuları merak ettiği anlaşılmaktadır. Böylece din-dünya dengesini kurmaya çalıştığını ifade etmek mümkündür.

Ümmü Seleme'nin tefsir rivayetlerini ele aldığımız bu bölümde özetle, onun ayetin anlamının açıklığa kavuşmasını sağlayacak şekilde, nüzul öncesi, sırası ve sonrasına dair rivayetlerde bulunduğunu, ayetin içinde geçen bir kelimenin anlamını doğrudan ifade ettiğini, fikhî içerikli açıklamalar yaptığını ve sorduğu sorular ile ayetin anlamını açtığını ifade etmek mümkündür. Buna göre o, rivayetleri ile ve kelime ve fıkıh izahlarında olduğu gibi dirayet yaklaşımı ile Kur'an'ı anlamıştır. Kendisine sorulan sorulara cevap vermesi, yanlış anlaşılmalara düzeltmesi, sahabe arasında da bilgisine güvenildiğini gösteren bir başka bulgudur. Anlama merakı, kendisine ilmi getirmiş, böylece tefsirde görüşüne danışılan, açıklamaları dikkate alınan biri olmuştur.

SONUÇ

Vahiy sürecinde sahabe, ayetler ile ilk muhatap olan, vahyi ilk duyan, öğrenen, anlayan ve yaşayan kesimdir. Onlardan gelen rivayetler, Hz. Peygamber'in tefsirine ulaşmayı sağlamak ile birlikte, kendilerinin de nasıl anlayıp uyguladıklarını ortaya koymaktadır. Hatta sahabe için anlamak/anlamlandırmak, bir ölçüde uygulamak ile eşdeğerdir. Bu yüzden vahyi yakından takip etmiş, yaşamış ve mesajı aktarmışlardır.

Ümmü Seleme'nin Kur'an ile olan ilişkisine baktığımızda; öncelikle söylenebilecek şey, onun Hz. Peygamber'i yakından takip ettiği ve gözlemlediğidir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in kendi ibadetlerinde, mescitte cemaatle ibadetler esnasında ve sonrasında ya da günlük yaşamında hangi ayet ve sureleri okuduğunu tespit etmiştir. Ayrıca vahyin nüzülü esnasında, vahyi takip ettiğini, yazı ile kaydettirdiğini, ezberlediğini, daha sonra da öğretme

⁹⁰ Vakıa, 56/37: *لَمَّا أَتَتْهَا*

⁹¹ “Eşlerine düşkün”

⁹² Taberî, *el-Camii'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, XXII, 328.

hizmetinde bulunduğunu ve Resulullah'ın Kur'an ile ilişkisine ışık tutacak bilgiler aktardığını söylemek mümkündür.

Kur'an ilimlerinin temel tartışma konularına dahil edilebilecek nakil ve açıklamaları mevcuttur. Ümmü Seleme, "vakıf ve ibtida"dan haberdardır. Hz. Peygamber'in Kur'an okuyuşundan örnek verebilecek kadar da ondan Kur'an dinlemiştir. Nüzul sebebi ilminin dayandığı rivayetlerden bir kısmı ondan gelmiş, yaptığı "istiva" yorumu ile kelimelerin bazı fikirlerine kaynaklık etmiştir. Ayrıca "nasih-mensuh" formuna yönelik de açıklaması vardır.

Rivayetlerinde, ayetin açığa kavuşmasını sağlayan nakilleriyle manayı anlamaya yönelik olarak dolaylı bir katkı sağladığını söylemek mümkündür. Ehl-i beyt, dua, hayz, idare ve idareci konularına temas ederken, Hz. Peygamber'in ayetin manasını nasıl açıkladığını, uygulama içeren bir konu ise, nasıl uygulayacaklarını anlattığını, hanımların gelip ona nasıl soru sorduklarını ve sahabenin ayeti anlamak üzere Resulullah'a sorular sorduklarını ortaya koymuştur.

Ümmü Seleme'nin soruları; "kadının örtünmesi ve hükümleri", "salihlerin kötülükler çoğaldığındaki durumu", "haşır anında kadının durumu" ve "cennette hurilerin kim oldukları, orada kadının hangi eşi ile evleneceği" konularındadır. Buna göre hem dünya hem ahirete yönelik konuları merak ettiği için, onun din-dünya dengesini kurmakla meşgul olduğunu söylemek mümkündür.

Biz bu makalade, sahabe içerisinde Ümmü Seleme'yi ele alırken, rivayet ve görüşlerinin tefsir ilmi için anlamını tespit etmeye çalıştık. Ancak, Suyûtî'nin şu sözlerinden anlaşılacağı üzere bir kişinin ilmi değerini ortaya koymada klasik bir ölçüt vardır ve değerlendirmeler daha çok niceliksel yapılmıştır: Suyûtî, "Sahabeden tefsir ile ilgilenen pek çoktur" diyerek, şöyle bir sıralama yapmıştır: "Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali, İbn Abbas, İbn Mesud, Ubey b. Ka'b, Zeyd b. Sabit, Ebu Musa el-Eşari, Abdullah b. Zubeyr'dir. Bunların dışında Ebu Hüreyre, Enes b. Malik, Abdullah b. Ömer, Cabir b. Abdillab ve Aişe'dir. Onların rivayetleri diğerlerine göre azdır."⁹³ Görüldüğü üzere sahabe arasında Hz. Aişe'yi saymadan geçememiş, rivayetlerinin az olduğunu da ifade etmiştir. Suyûtî'nin bu ifadesine göre rivayet sayısı, tefsirde kişinin sıralamaya girmesi için bir ölçüttür. Bu nedenle Hz. Aişe, rivayetleri az görülerek ilk on kişi içinde sayılmamıştır. Dolayısıyla Ümmü Seleme, tefsir tarihinde rivayet sayısı bakımından tefsirle ilgilenenler arasında ifade edilen bir isim olmamıştır. Oysa bu niceliksel değerlendirme, yeniden gözden geçirilmelidir.

Sonuçta onun bu niteliklere sahip oluşu bizi, "müfessir sayılır mı, sayılmaz mı?" gibi niceliksel bakış açısının bir devamı olan sorulardan

⁹³ Suyûtî, *el-İkân*, II, 238.

uzaklaştırmış, “merakı ve muhakeme yeteneği sayesinde tefsir ilmi için değer ifade eden yönleri vardır” hükmüne götürmüştür. O, rivayet ve dirayet yaklaşımları ile Kur’an’ı anlamış ve anlamlandırmıştır. Tefsir ilmi için Ümmü Seleme bu özellikleri ile vahiy sürecinin ve sonrasında, gözlemcileri, aktif dinleyenleri, nakledenleri ve görüş bildirenleri arasındadır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), *el-Mihsned*, Çağrı Yayınları, I-VI, İstanbul, 1992.
- Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*, İstanbul, trs.
- _____, *İşari Tefsir Okulu*, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara, 1974.
- _____, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, I-XII, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1988.
- _____, *Kur'an'da Nesb Meselesi*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1996.
- el-A'zami, Muhammed Mustafa, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi*, (trc. Ömer Türker, Fatih Serenli), İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Başar, Serpil, *Kur'an'ın İlk Kadın Yorumcuları*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (v. 279/892), *Esnâbu'l-Eşraf*, I-II, Kahire, 1932.
- _____, *Fütûhu'l-Buldân*, Dâru'l-Meârif, Mısır, 1959.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (v. 1391/1971), *Biyûk Tefsir Tarihi*, I-II, Ankara, 1960.
- Bolelli, Nusrettin, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1998.
- el-Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim (v. 256/870), *el-Câmiu's-Sabîh*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1989.
- _____, *Tefsir Tarihi*, I-II, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996.
- Dağdeviren, Alican, *Kur'an'da Sorular ve Cevaplar*, Işık Akademi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk (v. 275/889), *es-Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- İbn Abdilber, Ebu Ömer Yusuf b. Abdillâh b. en-Nemerî (v. 463/1071), *el-İstâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, I-IV, Mısır, trs.
- İbnü'l-Cevzî, *Kadınlar Kitabı*, (çev. Yusuf Ziyaoğlu), Şule Yayınları, İstanbul, 2000.
- _____, *Sıfatu's-Safve*, Kahire, 1970.
- İbn Ebi Davud, Ebu Bekir Abdillâh es-Sicistanî (v. 316/929), *Kitâbu'l-Mesâbih*, I-II, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut, 2002, 2. Baskı.
- İbnu'l-Esir, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali eş-Şeybanî (v. 630/1233), *Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, I-V, Riyad, trs.

- İbn Ebi Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Razî (v. 327/938), *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib), I-XIV Beyrut, 1999, 2. Baskı.
- İbn Hacer, Şehâbuddin Ahmed b. Ali el-Askalanî (v. 852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Mısır, 1939.
- İbn Hişam, Ebu Muhammed Cemaluddin Abdülmelik Himyerî (v. 218/833), *es-Sîretu'n-Nebevîyye*, I-IV, Beyrut, 1936.
- İbn İshak, Muhammed b. Yesar (v. 151/768), *es-Sîre*, (thk. Muhammed Hamidullah) 2. Baskı, Konya, 1981.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İmaduddin İsmail (v. 774/1372), *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (thk. Sami b. Muhammed es-Selame), I-VIII, Dâru't-Tayyibe, Riyâd, 1999, 2. Baskı.
- İbn Mace, Muhammed b. Yezid Ebi Abdillah (v. 273/887), *es-Sünen*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- İbn Sa'd, Ebu Abdillah Muhammed (v. 230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut, 1958.
- Karşlı, İbrahim Hilmi, *Kur'an Yorumlarında Kadın*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *A'alâmu'n-Nîsa*, Beyrut, 1982, 4. Baskı.
- Kılavuz, Ahmet Saim, *İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1985.
- el-Kurtubî, Ebu Abdillah Muhammed (v. 671/1277), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, Kahire, 1964.
- Mehmed Zihni Efendi, *Meşâbiru'n-Nîsa*, I-II, İstanbul, h. 1294.
- Müslim, b. Haccac, Ebu'l-Huseyn en-Nisâburî (v. 261/874), *el-Câmiu's-Sabîh*, I-III, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- er-RAZÎ, Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer Fahrudin (v. 606/1209), *et-Tefsîru'l-Kebîr*, I-XXII, İstanbul, 1308.
- es-Sa'lebi, Ebu İshak Ahmed el-İmam (v. 427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân*, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, I-X, Beyrut, 2002.
- Savaş, Rıza, *Hz. Muhammed (s.a.v.) Döneminde Kadın*, Ravza Yayınları, İstanbul, 1991.
- Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûl'ün Rolü*, Şule Yayınları, İstanbul, 1994.

- _____, *Kur'an Nedir*, Şule Yayınları, İstanbul, 1996.
- es-Suyutî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebi Bekir Muhammed (v. 911/1505), *el-Itkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Kahire, 1951.
- et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir (v. 310/922), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, (thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türki), I-XXVI, Kahire, 2001.
- et-Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa (v. 279/892), *es-Sünen*, I-IV, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- el-Vahidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed (v. 468/1075), *Esbâbü'n-Nüzcûl*, Beyrut, 1991.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi (v. 1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, trs.
- ez-Zehabî, Hafız Şemseddin Muhammed b. Osman (v. 748/1347), *Tecridü Esmâi's-Sabâbe*, Dâru'l-Meârif, I-II, Beyrut, trs.
- ez-Zehabî, Muhammed Huseyn (v. 1399/1978), *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I-III, Mısır, 1976.
- ez-Zemaşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer (v. 538/1143), *el-Keşşâf an Hakaiki't-Tenzîl ve Uyûmi'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vîl*, I-IV, Riyad, 1998.
- ez-Zencanî, Ebu Abdillah (v. 1340/1941), *Târibu'l-Kur'ân*, Beyrut, 1969.
- ez-Zerkanî, Muhammed Abdülazim (v. 1367/1948), *Menâbilu'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Kahire, trs.
- ez-Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdillah (v. 794/1391), *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire, 1957.